

مواجهه با داروین
نخستین برخوردها با نظریه تکامل در شرق مسیحی و اسلامی
(۱۸۶۰-۱۹۳۰ م / ۱۲۴۰-۱۳۱۰ ش)

مواجهه با داروین

نخستین برخوردها با نظریهٔ تکامل در شرق مسیحی و اسلامی

(۱۸۶۰-۱۹۳۰ م / ۱۲۴۰-۱۳۱۰ ش)

عادل زیادات

ترجمه و پژوهش: امیرمحمد گمینی

نشرکردن

یادداشت دبیر مجموعه

«مطالعات علم و فناوری» نام قلمرویی میان‌رشته‌ای است که در زیر چتر آن رشته‌های گوناگونی فعالیت می‌کنند: تاریخ و فلسفه علم و فناوری؛ مطالعات علم، فناوری و جامعه؛ جامعه‌شناسی علم، فناوری و معرفت؛ سیاست‌گذاری علم و فناوری؛ مطالعات فمینیستی علم و فناوری؛ ارتباطات علم و فناوری و ... هدف از شکل‌گیری چنین قلمرویی در دوران جنگ سرد عمدتاً بررسی این موضوع بود که چگونه بافت، شرایط و ارزش‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و جنسیتی بر پژوهش‌های علمی و نوآوری‌های فناورانه اثر می‌گذارند و متقابلاً چگونه علم و فناوری این بافت، شرایط و ارزش‌ها را تغییر می‌دهند. به بیان دیگر، هدف از چنین مطالعاتی آن است که نقش علم و فناوری به عنوان پدیده‌هایی زمینه‌مند و بافت‌مند در بستر بزرگ‌تر پدیده‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی بررسی شود. پیش‌فرض این دست مطالعات آن است که می‌توان تأثیر آنچه را سابقاً نسبت به علم و فناوری «بیرونی» تلقی می‌شد بر روش، محتوا و دستاوردهای این دو حوزه دید؛ هر چند میزان و نحوه این اثرگذاری و صورت‌بندی دقیق آن خود یکی از پرسش‌های اصلی این حوزه مطالعاتی است که پژوهشگران بر سر آن توافق ندارند.

پژوهش‌های دانشگاهی در قلمرو مطالعات علم و فناوری را می‌توان به دو دسته اصلی تقسیم کرد. یکی آنهایی که به ماهیت علم و فناوری و رویه‌های عملی

موجود در آنها می‌پردازند، و مثلاً پرسش‌هایی از این دست را پیش می‌کشند: چه چیز سبب می‌شود واقعیات علمی اعتبار یابند، چگونه رشته‌ها و شاخه‌های جدید در جهان علم ایجاد می‌شوند، آیا نسبت و ربطی میان علم و دین یا میان علم و جنسیت وجود دارد و ... . دسته دوم پژوهش‌هایی است که موضوع اصلی آنها اثرگذاری علم و فناوری بر جامعه، کنترل و تسلط بر این دو حوزه و ریسک‌ها و خطراتی است که از ناحیه علم و فناوری به جامعه و ارزش‌های مدنی تحمیل می‌شود. در اینجا پرسش‌هایی از این دست مطرح است: دولت‌ها چگونه باید بودجه‌های مربوط به علم و فناوری را تخصیص کنند، در تصمیم‌گیری‌های علمی و فناورانه چه کسانی و چگونه باید مداخله کنند، متخصصان تا چه اندازه باید اطلاعات تخصصی مربوط به فناوری‌های جدید را در اختیار عموم قرار دهند و ... .

ماهیت میان‌رشته‌ای این حوزه مطالعاتی، که اکنون در بسیاری از دانشگاه‌های جهان تدریس می‌شود، نشان می‌دهد که برخورداری از تخصص در رشته‌ای علمی برای داشتن دیدی درست در خصوص رابطه علم، فناوری و جامعه کافی نیست؛ و لازم است کسانی برای رویارویی عقلانی با بحران‌ها و منافع ناشی از علم و فناوری به دانشی فراتر از رشته‌های علمی مجهز باشند و از راه به‌کارگیری این دانش میان‌رشته‌ای بتوانند در چالش‌های پیش رو نقشی فعال ایفا کنند.

با توجه به قلت منابع موجود و با توجه به بی‌مهری بسیاری از دانشکده‌ها و رشته‌هایی که می‌توانند در این حوزه فعالیت کنند، بر آن شدیم در مجموعه «مطالعات علم و فناوری» آثاری اثرگذار، اعم از ترجمه و تألیف، در اختیار خوانندگان قرار دهیم تا از این راه درک و دانش عمومی، چه دانش شهروندان و چه دانش تصمیم‌گیران و سیاستگذاران، از این حوزه مطالعاتی افزایش یابد.

حسین شیخ‌رضائی

فهرست

۱	پیش‌درآمد
۴	تاریخچه‌ای از نظریهٔ تکامل در غرب
۹	نظریهٔ داروین و ماده‌گرایی
۱۱	مواجههٔ نظریهٔ تکامل و ادیان در سرزمین‌های اسلامی
بخش یکم: مواجهه با نظریهٔ تکامل داروین در جهان عرب	
۲۱	(۱۸۶۰-۱۹۳۰ م) / عادل زیادات
۲۳	دورنما
۲۷	فصل ۱. مقدمه
۲۷	جهان عرب در قرن نوزدهم
۲۸	نظام آموزشی سنتی پیش از ورود نظام غربی
۳۰	تحولات آموزشی پس از آشنایی با الگوهای غربی
۳۴	شوق تبشیری و پیشرفت علمی: پروتستان‌ها در برابر کاتولیک‌ها
۳۶	راه‌های انتقال: بومی‌ها در برابر خارجی‌ها
۳۹	تأسیس انجمن‌های علمی عربی
۴۳	روزنامه‌نگاری علمی عربی

۴۵	----- دیدگاه‌ها و زندگی‌نامه‌های شخصیت‌ها
۴۶	----- جمال‌الدین اسدآبادی
۴۸	----- حسین الجسر
۴۹	----- یعقوب صرّوف
۵۰	----- شبلی شَمیل
۵۱	----- لوییس شیخو
۵۲	----- سلامة موسى
۵۴	----- اسماعیل مظهر
۵۵	----- پی‌نوشت‌ها

۶۱	----- فصل ۲. ملاحظاتی کلی دربارهٔ رویارویی با نظریهٔ داروین
۶۱	----- مقدمه
۶۷	----- نخستین نشانه‌ها از افکار داروین در زبان عربی
۷۰	----- پی‌نوشت‌ها

فصل ۳. رویکرد مسیحیان سکولار به داروین‌گرایی:

۷۳	----- اندیشه‌ها و ایدئولوژی‌ها
۷۳	----- مقدمه
۷۴	----- شبلی شَمیل
۷۴	----- تفکر علمی و ماده‌گرایی
۸۲	----- داروین‌گرایی
۸۴	----- دیدگاه شَمیل دربارهٔ علم و دین
۸۵	----- سلامة موسى
۸۵	----- تفکر علمی
۸۹	----- داروین‌گرایی تمام‌عیار
۹۶	----- دین و تکامل
۹۸	----- نتیجه‌گیری

۹۹	-----	يعقوب صرّوف
۱۰۳	-----	پي نوشت ها
۱۰۷	-----	فصل ۴. واکنش های مسیحیان و مسلمانان سکولار به ماده‌گرایی
۱۰۷	-----	بحث بر سر ماده‌گرایی
۱۰۸	-----	ماده‌گرایی و جنگ
۱۱۱	-----	اختلافات صرّوف و شمیل بر سر ماده‌گرایی
۱۱۵	-----	معنای انتخاب طبیعی و بقای اصلح
۱۲۴	-----	پي نوشت ها
۱۲۷	-----	فصل ۵. واکنش های مسیحیان سنتی به داروین‌گرایی
۱۲۷	-----	مقدمه
۱۲۸	-----	هوش حیوانات
۱۳۳	-----	آب مقدس، ستارهٔ بیت‌اللحم، مائدهٔ آسمانی و روح انسان
۱۵۱	-----	شیخو و سکولارها
۱۵۴	-----	پي نوشت ها
۱۵۷	-----	فصل ۶. واکنش متفکران مسلمان به داروین‌گرایی
۱۵۷	-----	مقدمه
۱۵۹	-----	سیدجمال‌الدین اسدآبادی
۱۶۷	-----	حسین الجسر
۱۷۲	-----	محمدرضاً نجفی اصفهانی
۱۷۴	-----	دیدگاه‌های اصفهانی دربارهٔ نظریهٔ تکامل و دین
۱۹۰	-----	مصطفی حَسَنَين المنصوری
۱۹۴	-----	حسن حسین
۱۹۹	-----	اسماعیل مظهر

۲۰۷ ----- بازبینی آرای مسلمانان دربارهٔ تکامل

۲۱۰ ----- پی‌نوشت‌ها

۲۱۷ ----- فصل ۷. نتیجه‌گیری

۲۲۷ ----- پی‌نوشت‌ها

بخش دوم: محمدرضا نجفی اصفهانی و نظریهٔ تکامل انسان /

۲۲۹ ----- امیرمحمد گمینی

۲۳۱ ----- پیش‌گفتار

۲۳۲ ----- زندگی و تحصیلات اصفهانی

۲۳۳ ----- نقد فلسفهٔ دارون

۲۳۵ ----- رابطهٔ علم و دین نزد اصفهانی

۲۴۱ ----- انتقادات اصفهانی بر نظریهٔ تکامل انسان از منظر «علمی»

۲۷۰ ----- بازخوردهایی به آرای اصفهانی

۲۷۴ ----- پی‌نوشت‌ها

۲۸۱ ----- منابع

پیش‌درآمد

در یکی از روزهای ماه رمضان سال ۱۳۴۳ در زندان قصر، بین دو نماز ظهر و عصر، مرحوم آیت‌الله طالقانی تفسیر خطبه‌های اول نهج‌البلاغه را می‌گفتند. با توجه به موضوع بحث می‌گویند که حضرت آدم^(ع) اولین انسان نبود و انسان‌های دیگری قبل از او وجود داشته‌اند؛ اما حضرت آدم اولین انسان برگزیده و دارای عقل است. در این هنگام، شادروان دکتر سحابی که در گوشه‌ای از اتاق نشسته بود و به‌دقت به سخنان طالقانی گوش می‌داد، ناگهان گفت: «مسئله را کشف کردم». او بعد از پایان تفسیر مرحوم طالقانی خطاب به جمع حاضر می‌گوید: «نزدیک به ۴۰ سال است که ذهنم به این مشغول بود که چگونه رابطه خلق الساعه آدم را که در برخی از کتب مذهبی آمده است، با مسئله تکامل حل کنم، ولی با این صحبتی که آیت‌الله طالقانی انجام دادند موضوع برایم روشن شد»^۱.

شاید هیچ نظریه علمی را نتوان یافت که به اندازه نظریه تکامل^۲ داروین

---

۱. محمد بسته‌نگار، «جستجوگر تکامل»، روزنامه شرق، ۱۳۹۳/۱/۲۳، ص ۷.
۲. بعضی مترجمان، واژه‌های «فرگشت» یا «تطور» را به جای evolution پیشنهاد کرده‌اند؛ احتمالاً به این دلیل که طبق این نظریه جانوران همیشه رو به کامل‌تر شدن نیستند. باید دانست که معنای تحت‌اللفظی یک واژه با معنای اصطلاحی آن فرق دارد. معنای تحت‌اللفظی واژه evolution نیز در زبان لاتین «گسترانیده شدن» است که با معنای اصطلاحی آن متفاوت است، همان‌طور که معنای تحت‌اللفظی کلمه اتم (ατομον) در یونانی «قسمت‌ناپذیر» است و معنای «خزنده» یا reptiles موجودی است که روی زمین می‌خزد؛ با وجود این زمانی که دانشمندان متوجه شدند اتم دارای ساختار و قابل تقسیم به اجزایی است و بسیاری از خزندگان، مثل دایناسورها، به هیچ وجه روی زمین نمی‌خزند، این اصطلاحات را تغییر ندادند. بنابراین، چون واژه «تکامل» اصطلاحی است که در ادبیات دانشگاهی زیست‌شناسی امروز جاافتاده است، ما نیز از همان استفاده می‌کنیم.

بر اذهان اقشار مختلف نخبگان جوامع شرق و غرب تأثیر گذاشته و آنها را به خود مشغول کرده باشد. نه نظریه خورشیدمرکزی، که آن را آغازگر انقلاب علمی قرن هفدهم میلادی می‌دانند، و نه حتی نظریه نسبیت، که عقل سلیم هر انسانی را به چالش می‌کشد، نتوانسته‌اند به دغدغه عمومی انسان‌هایی از طبقات مختلف تبدیل شوند. نظریه تکامل چه بود و چگونه توانست اذهان را، از انجمن‌های علمی انگلستان تا کوچه‌های قاهره و کربلا و تهران، متوجه خود کند؟ این نظریه چگونه افکار را درگیر خود کرد و عکس‌العمل‌های منادیان ایدئولوژی‌ها و جهان‌بینی‌های مختلف را برانگیخت؟ برخی در مواجهه با این نظریه بر طبل انکار کوفتند و برخی دیگر همه‌چیز را در پای آن قربانی کردند، گروهی هم که نمی‌دانستند با آن چه کنند و مانده بودند با دوست مواجه‌اند یا دشمن از خود پرسیدند: علم جدید را سر آن است که شالوده عقاید کهن را نابود کند یا خود تکیه‌گاهی است برای احیای حقایق سنتی؟ اما در این میان آنچه بیش از همه مغفول بود اهمیت این نظریه به عنوان نظریه‌ای علمی در تبیین پدیده‌های طبیعی بود، فارغ از عواقب متافیزیکی و فلسفی آن.

داستان رویارویی با نظریه‌های علمی جدید حکایتی خواندنی است و از آن میان، لطایف مواجهه با نظریه تکامل شاید از همه شنیدنی‌تر باشد، به‌ویژه روایت رویارویی سکولارها و مذهبیان عرب و عجم، اعم از مسیحی و مسلمان، در سرزمین‌های اسلامی. این رویارویی داستان تاریخی چالش‌های فکری افرادی است که پس از قرن‌ها بحث و مناظره‌های نظری، اعم از بحث‌های فرقه‌ای، فلسفی، کلامی و علمی، اکنون با چالشی نوین روبه‌رو شده بودند، چالشی که به هیچ وجه از جنس چالش‌های پیشین نبود و میراث عظیم افکار قرون میانه را با شیخونی پیش‌بینی‌ناپذیر تهدید می‌کرد. اهمیت دیگر بررسی تاریخ این مواجهه در آن است که فهم اندیشه‌های معاصر علمی و فلسفی در سرزمین‌های اسلامی، به‌ویژه ایران، به‌شدت در